

БОГ ДАВ СВЯТО, А ЧОРТ ГОСТІ: ПАРЕМІЇ ЯК ІНДИКАТОР ДИНАМІКИ АРХАЇЧНОГО СТЕРЕОТИПУ ГІСТЬ (на матеріалі східнослов'янських приказок)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161+398.91

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).127–133

Жуйкова М. *Бог дав свято, а чорт гості*: паремії як індикатор динаміки архаїчного стереотипу ГІСТЬ (на матеріалі східнослов'янських приказок); кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. Стереотипи як особливий різновид культурних концептів зберігають і транслюють культурну пам'ять етнічної спільноти. Всі так звані архаїчні концепти (міфологеми) належать до стереотипів, оскільки вони мають колективний характер, конвенціональну природу, визначають особливості осмислення людьми певного об'єкта, ситуації, відносин, соціальних ролей, дій тощо. При аналізі концептів традиційної культури важливо усвідомлювати, що в них, поряд із доволі усталеною домінуючою частиною, існує зона, відкрита до змін. Аналіз приказок дозволяє виявити трансформації стереотипу і подекуди встановити відносну хронологію для різних концептуальних зон.

Актуальність представленого дослідження зумовлена необхідністю виявлення та опису тих трансформацій, яких зазнавали стереотипи протягом певного історичного часу. Мета роботи полягає у виявленні змін, яких зазнав стереотип ГІСТЬ у носіїв української, білоруської та російської мовної свідомості. Індикаторами концептуальних змін служать східнослов'янські паремії, що записані протягом XVIII – XIX ст. Завдання статті стосуються виявлення кореляцій між пареміями та різними концептуальними зонами стереотипу ГІСТЬ, виокремлення різних змістових рівнів, що формують цей стереотип. Проведене дослідження дозволяє твердити, що архаїчні ознаки, притаманні цій міфологемі, перестали бути домінуючими; у складі стереотипу з'явилися нові ознаки, що свідчать про намагання спільноти контролювати ситуацію появи та прийму гостей. До важливих змін в осмисленні стереотипу ГІСТЬ належить поява оцінних параметрів (здебільшого у негативній оцінній зоні), що заторкують поведінку як господаря, так і гостя.

Отже, аналіз східнослов'янських паремій дозволяє дійти обґрунтованого висновку щодо динамічного характеру стереотипу ГІСТЬ та змін у мовній картині світу загалом.

Ключові слова: когнітологія, мовна картина світу, стереотип, традиційна культура, міфологема, динаміка концепту, приказка, соціальні взаємини.

Постановка проблеми. Виявлення змісту і структури концептів різних типів, що утворюють так звану «наївну картину світу», як справедливо вважається, може бути досягнуто шляхом аналізу відповідних мовних одиниць у їх парадигматичних і синтагматичних зв'язках. При цьому, як показують численні роботи останніх десятиліть із питань концептуального аналізу, часто береться до уваги саме сучасний, синхронний рівень мови як найбільш прийнятний і приступний для спостережень. З іншого боку, серед дослідників існує значний інтерес до виявлення так званих архаїчних концептів, які відбивають той рівень етнічної свідомості, що здебільшого відійшов у минуле і залишився у мовних одиницях у вигляді окремих реліктів. Природно, що основним джерелом мовної інформації про вміст таких концептів стають фразеологічні одиниці (включно з пареміями), оскільки саме фразеологія, як неодноразово підкреслювали науковці, якнайкраще кодує етнічні культурні коди, служить засобом трансляції культурних практик, соціально важливих стереотипів та оцінок. Фразеологічний фонд мови вважається ключем до розуміння минулого народу, до проникнення в архаїчні стани його світогляду. Так, у численних роботах В. Мокієнка аргументовано доводиться положення про те, що реконструкція фразем дає необхідні підстави для опису історичних реалій, матеріальної та духовної культури народу у минулі періоди його історії. «Спираючись на справжню мотивацію ідіом, добу-

ту ... шляхом глибинних етимологічних пошуків, можна в результаті реконструювати цілу картину «російського світу», що відбита дзеркалом фразеології» [Мокиєнко 1999, с. 55]. Серед основних рубрик цієї картини вчений називає природу, тваринний та рослинний світ; анатомію людини та жести; побутові уявлення; соціальні стосунки; духовну культуру та ін.

Аналіз досліджень. Аналіз культурних кодів та морально-ціннісних настанов суспільства на матеріалі паремійного фонду знаходимо в роботах О. Левченко, Н. Сукаленко, В. Телія, В. Ковалю, Ю. Письменної, О. Близнюк, В. Жданової, В. Маслової, М. Ковшової, Т. Черданцевої, О. Іванової та ін. дослідників.

Особливим типом культурних концептів когнітологи вважають стереотип. Попри відмінності у трактуванні цього різновиду концептів, науковці наголошують на його винятковій культурній цінності, оскільки саме стереотипи зберігають і транслюють культурну пам'ять етнічної спільноти. Ми приймаємо те розуміння стереотипу, яке належить Є. Бартмінському і подано у його передмові до «Словника стереотипів і народних символів»: стереотип — це «уявлення про об'єкт, яке сформувалося в межах колективного досвіду і визначає те, що цей предмет собою являє, як він виглядає, як діє, як сприймається людиною та ін.; разом з тим це уявлення, яке втілене у мові, є доступним через мову і належить до колективних знань про світ» [Bartmiński 1996, с. 9].

Пор. також дефініцію, запропоновану А. Киклевичем, який називає стереотипом «стійке, таке, що повторюється у межах конкретної соціальної групи, уявлення про предмети, дії, стани, властивості, події, процеси, а також про когнітивні і/або моторні процеси, викликані цими уявленнями» [Киклевич 2011, с. 263]. Іншими словами, йдеться про сукупність доволі усталених характеристик, приписуваних певному предмету або явищу (власне, класу однорідних об'єктів чи явищ). На відміну від інших типів концептів, формування стереотипу меншою мірою спирається на індивідуальний перцептивний досвід людини і більшою мірою засноване на вербальних формах передавання інформації. Будь-який стереотип формується в надрах колективної свідомості і закріплюється в ній шляхом багаторазового відтворення в різних формах і текстах. Стереотип можна змоделювати через певний набір ознак, зокрема й аксіологічних, що мають виразну етнічно-марковану природу і тим самим формують специфіку національної картини світу та менталітету. Всі так звані архаїчні концепти, чи міфологеми, належать до стереотипів, оскільки вони мають колективний характер, конвенціональну природу, визначають характер осмислення людьми певного об'єкта, ситуації, типів відношень, соціальних ролей, дій тощо. Наявність колективних стереотипів дозволяє людям адекватно діяти в нових умовах, програмує їх соціальну поведінку і сприяє запобіганню конфліктів.

Попри свою консолідуєчу етнічно-культурну функцію та доволі усталене наповнення, культурні стереотипи не можуть не зазнавати змін. Докладний аналіз, що спирається на масив різномірних даних (мовні факти, фольклорні твори, етнографічний матеріал), у деяких випадках дозволяє виявляти у структурі стереотипу ознаки, що не узгоджуються одна з одною і навіть суперечать одна одній. У таких випадках можна припускати, що різномірні інформація, позірною об'єднана одним мовним вербалізатором, відбиває більш та менш архаїчні концептуальні шари, які виникли у різний час. Зокрема, подібну концептуальну стратифікацію можна продемонструвати на прикладі міфологеми ВОВК, де нашаровано чимало різних – як профанних, так і глибоко сакральних – уявлень про цю істоту, включно із прямо протилежними інтерпретаціями деяких подій, пов'язаних з реальним вовком. Ми докладно писали про відповідну міфологему та зміни її будови у нашій монографії «Динамічні процеси...» [Жуйкова 2007, с. 148 – 157]. Аналогічно, суттєві зміни відбулись в осмисленні концепту ЗУСТРІЧ, про що ми також мали нагоду докладно писати у статті [Жуйкова 2001]. Таким чином, при аналізі концептів традиційної культури важливо усвідомлювати, що в них, поряд із доволі усталеною частиною, може існувати зона, відкрита до змін. Попри те, що у дослідника традиційної культури загалом відсутня можливість співвіднесення виявлених змін із часовою шкалою, це не виключає можливості встановлювати відносну хронологію для різних концептуальних зон.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю виявлення та опису тих трансформацій, яких зазнавали стереотипи протягом певного історичного часу. Для вирішення цієї проблеми важливо не лише залучати до аналізу мовні дані різних часових періодів, а й виділяти серед мовного матеріалу явища, що репрезентують такі ознаки концепту, які перестали бути релевантними або нівелювалися. Суттєво взяти до уваги, що навіть при незмінному наборі компонентів концепту вони можуть бути структуровані по-різному в залежності від того, яку роль надають носії мови тим чи тим екстралінгвальним об'єктам і явищам у картині світу, які саме їхні риси чи ознаки вважають визначальними.

Об'єктом нашого дослідження виступає стереотип ПІСТЬ, який входить до мовної картини світу носіїв трьох східнослов'янських мов; **мета** полягає у виявленні змін, які зазнав відповідний стереотип, станом принаймні на початок XVIII ст., а подекуди і на раніший час. **Джерелом** інформації про стереотип ПІСТЬ є масив приказок, що тою чи тою мірою репрезентують цей концепт (загалом проаналізовано матеріал шістнадцяти збірок, що містять відповідні паремії).

Зазначимо, що ми не ставимо собі за мету визначати зміст і основні складники архаїчного концепту ПІСТЬ, який входить у так звану традиційну картину світу. Цей концепт, реконструйований для глибоко архаїчного рівня спільнослов'янської культури, докладно описаний в етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» [СД, с. 531–532] на основі різноманітного масиву даних щодо культур всіх слов'янських народів. Вочевидь, ми будемо спиратися на інформацію щодо набору ознак цього стереотипу, подану у словнику, аби показати, які саме зміни в ньому відбулися. У роботі застосовано елементи методики **лінгвокогнітивного, лінгвоконцептуального та лінгвокультурологічного аналізу**.

Виклад основного матеріалу. Перша важлива домінанта у складі міфологеми ПІСТЬ визначалась осмисленням його статусу і культурних функцій. Цей статус у традиційній культурі слов'ян значною мірою формувався на основі архаїчного, дохристиянського сприйняття його як істоти сакральної, як представника або посланця вищих сил або ж як медіатора між двома світами (світом людей та світом богів). Таке розуміння статусу гостя жорстко визначало відповідну поведінку господаря: він повинен був прийняти гостя якнайкраще і всіляко демонструвати готовність йому прислужитися. Гостя саджали на найпочесніше місце в хаті, пригощали, забезпечували відпочинок і миття, годували його коней, давали їжу на подальшу дорогу і т. п. Із визнання сакрального статусу гостя випливає, між іншим, що поведінка господаря щодо будь-якого гостя (умовно кажучи, чужака, незнайомця) і ставлення до нього мали бути абсолютно незалежні від його зовнішніх ознак, які маркували б його статус, вік, майнові характеристики тощо.

Другий важливий складник традиційного концепту ПІСТЬ, що формував усталений поведінковий

стереотип, полягав у необхідності передачі гостю жертви – тобто сакрального дару, призначеного не прямо самому гостю, а через його посередництво – божеству, від якого залежало процвітання людського колективу і який наділяв цей колектив усіляким добром. Таким даром виступало пригостання їжею і питтям, тобто частиною благ, отриманих людьми від вищих сил. Оскільки обдаровування гостя інтерпретувалося як жертва божеству, пригостання ставало необхідним компонентом етикетних поведінкових норм, порушення яких загрожувало небезпекою не лише певній особі або сім'ї, а й цілому колективу (роду). Пор. російську приказку: *Кто за хлеб-соль берет со странного* [т.е. с путешественника, странника – М.Ж.], *у того спорыньи* [удачи – М.Ж.] *в дому не будет* [ПРН 2, с. 242].

Попри виразно залишковий, латентний характер цих двох доміант, у масиві вірувань, поведінкових приписів, у фольклорних текстах можна знайти підтвердження їх вагомої ролі у формуванні соціальних взаємин. Наприклад, в українському фольклорі добре відомі повчальні наративи із загальним сюжетом «Як Христос (або св. Петро, інші апостоли) по землі ходив», в яких демонструється здебільшого неправильна форма поведінки щодо чужинця, незнайомця, тобто гостя. Девіації у поведінці виявляються згубними для господаря й обов'язково караються одномоментною майновою втратою (наприклад, його хату чи гумно нищить пожежа, що виникає одразу після того, як він відмовляє перехожому у ночівлі) або ж цілою низкою негараздів у майбутньому. Проте знаходимо в українській фольклорній спадщині й інші наративи, що оповідають про правильну поведінку щодо гостя, яка призводить до зростання добробуту. Див., наприклад, зафіксовану М. Зінчуком на Гуцульщині казку під назвою «Як чоловік з жінкою стали менше їсти» (до речі, її сюжет не фіксується у відомому довіднику «Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка», що свідчить про її рідкість): чоловік із жінкою дуже багато їли, і в них ніколи нічого не залишалось від жодної страви; одного разу до жінки попросився бідний подорожній і вона, попри заборону чоловіка когось пригостити, подала незнайомцю три ложки кулеші. Ці три ложки не зменшили, а збільшили кількість приготовленої страви, а господар, взнавши про візит подорожнього, наказав жінці давати їсти всім, хто би не прийшов до хати [Зінч., с. 191–192].

Однак, як не дивно, беззаперечно «правильне» ставлення до гостя, чіткі й однозначні поведінкові приписи не часто репрезентуються у східнослов'янських приказках. Кількість таких одиниць у паремійному фонді виявляється відносно невеликою. Див., зокрема, такі приказки: укр. *Принеси Б(о)же гостя ж(е)б(и) и на(м) добро'* [КлЗ., с. 242]; *Для гостя хоч застався, а постався* [УПП, с. 145], *Смутна тота хата, котру гості оминають* [УПП, с. 146], *Гість у дім, Бог з ним* [Фр. 1, с. 333], *Гість у хату, Бог у хату* [Пл., с. 66], біл. *Госць у дом, Бог у дом* [Фяд. 1, № 1294], *Пашлі, Бог, гасцей — і хазяїн будзе свяцей* [Фяд. 1, № 1293], рос.

Напой, накорми, а после вестей расспроси [Даль 1, 342]; *Про гостя* [для гостя — М.Ж.] *хороше, а про себя поплоше* [ПРН 2, 243]; *Нежданний гость лучше жданных двух* [ПРН 2, 241]; *Не будь гостю запасен, будь ему рад* [ППП, с. 128].

Значна частина паремій, відомих у записках, зроблених починаючи з кінця XVII ст., акцентує інші аспекти поведінкового сценарію і, відповідно, виявляє інакші змісти у складі концепту. Передусім варто звернути увагу на той факт, що у багатьох приказках виявляється потужний оцінний компонент, що стосується гостей: гості кваліфікуються як бажані, звані (тобто любі, милі, очікувані, запрошені спеціально) і, навпаки, як незвані і небажані. Пор. наступні паремії: *Незваные гости с пиру долой* [Даль 1, с. 476], *Званому гостю хлеб да соль, незваному места нет* [Даль 1, с. 694], *Приехал не зван, поезжай не дран* [Сим., с. 192], *Званный — гость, а незванный — пёс (не чёрт его нес)* [Даль 1, 694], *Не всякий гость в передний угол* [ПРН 2, 241], *На незваного гостя не припасена и ложка* [Даль 2, 534], *Незваны гости гложут и кости* [ППП, с. 163], *Гість непрошений не дуже буває тучений* [Номис, № 11894], *Незваному гостю місце за дверми* [Номис, №11897; Фр. 1, с. 335], *Кого не просять, того буком виносят* [УПП, с. 147], *Непрошеному поріг показують* [УПП, с. 147], *Не ўсякі тэй званы, хто вітаны* [Фяд. 1, № 1419], *Нязваны госць горш ваўка* [Фяд. 1, № 1420], *Прышоў не званы і ідзі не гнаны* [Фяд. 1, № 1421], *Няпрошанага госця над стол* [Фяд. 1, № 1427], *Нялюбама госцю лужкы няма* [Fed., с. 113], *Непрошанага госця за парог выводзяць* [Fed., с. 114].

Звані і бажані гості, таким чином, на оцінній шкалі потрапляють у зону позитивної оцінки, всі інші — в зону негативної. Зауважимо, що від цієї оцінки гостей прямо залежить і поведінковий сценарій, якого, за даними паремій, дотримуються господар. Якщо хтось небажаний чи некликаний приходить у гості, його можуть посадити на найменш почесне місце, коло дверей, а можуть і взагалі вигнати з господи; такому гостю дістаються найгірші страви і напої тощо, див.: *Лаком гость к мёду, да пить ему воду* [Даль 2, с. 319]; *Этой бы гостье место на охвостье ('на последнем месте')* [Даль 2, с. 799]; *Просимо їсти, та ніде сісти* [Номис, № 11903]; *Які госць, такая яму і чесць* [Fed., с. 113], *Госцікі за стол, а лішні хоць і пад стол* [Фяд. 1, № 1428]. Див. також наповнений двозначностями іронічний монолог небажаних гостей: *Так нас не пускали ... до хати... А так приймали, так приймали — все зі столу... Та ми посідали на покутті — знадвору, та й додому пішли!* [Вор., с. 42].

З точки зору оцінної шкали у системі архаїчних концептів загалом виглядає невинуватим той факт, що у східнослов'янських пареміях про незваних гостей слово *гість* / *госць* / *гость* часто римують зі словом *кість* / *косьць* / *кость*: *Прийшов гість, да на голу кість* [Льк., с. 79], *Прышоў госць ды на голую косьць* [Фяд. 1, № 1404], *Незваны гости гложут и кости* [ППП, с. 163], *Не гложки костей, береги для гостей* [Даль 2, с. 179], *Звали гостей, да посадили*

глотать костей [Снег., с. 139]. Див. також приказки *Хто позна прязджае, той косці агрызае* [Фяд. 1, № 1357], *Гость не кость, за дверь не выкинешь* [Даль 2, с. 179]. Очевидно, що в семантичній структурі слова *кость* у складі цих паремій актуалізовано передусім зміст 'неїстівне' (в межах семантичної опозиції 'кістка – м'ясо'): кістка — це те, що не призначено в їжу людині, що викидається, а не споживається. Однак, як можна припустити, тут може бути актуалізований і глибший символічний зміст: вербалізатор *кость* вводить у паремійні одиниці прозору змістову паралель між небажаним гостем і собакою: такому гостю належить не людська, а собача їжа, він заслуговує на таке саме ставлення, як і пес. Пор. виразно негативну атрибуцію небажаного гостя у пареміях *Званий – гость, а незваний – пёс (не чёрт его пёс)* [Даль 1, с. 694], *Витають, як дорогого, а женуть з хати, як пса* [УПП, с. 144], а також білоруську приказку *Нязваны госьць горш ваўка* [Фяд. 1, № 1420], де людина – незваний гість – опиняється на оцінній шкалі нижче вовка. Несуттєво, які саме об'єктивні якості вовка / собаки маються на увазі, важливою є лише градація оцінок у семіотичному просторі. Наведені паремії демонструють також паралелі між незваним гостем та нечистою силою, див. ще біл. *Ліхая сіла гасцей узнасіла* [Сержп., с. 271], укр. *Принесе біс кума, та не буде ложки* [Номис, № 11899], *Бери, чорте, гостя, а музи'ку посла* [Номис, № 11907], *Бог дав свято, а чорт гості* [УПП, с. 144], рос. *Краюшка не велика, а гостя чёрт принесёт – и последнюю унесёт* [ПРН 2, 242], а також зафіксовану В. Далем експресивно-оцінну конструкцію *Кликали черти с лыками (незваного гостя)* [ПРН 2, 276]. Вербальна відсилка до представників нечистої сили в цих пареміях служить маркером вкрай негативного ставлення до незваного гостя.

Загалом очевидно, що концептуальна ознака «оцінка гостя», що яскраво виявляється у наведених пареміях, пов'язана з розстановкою чисто прагматичних пріоритетів із позиції господаря: для нього вигідніше контролювати ситуацію, аніж покладатися на випадковість (звані гості з'являються лише тоді, коли це заплановано господарем; до хати приходять лише ті особи, яких він хоче приймати і гостити). Сам факт подібного оцінювання гостей, їх ранжування мав би бути цілком неприйнятним для носія архаїчної свідомості в її чистому вигляді, оскільки, згідно з вихідним сценарієм появи чужинця (гостя), будь-хто міг прийти в господу у статусі незнайомця й отримати всі належні йому блага. Для носія архаїчної свідомості саме несподівана поява гостя, його незнаність, «загадковість» були його іманентними ознаками, тоді як прагнення контролю над ситуацією з боку господаря таку випадковість і загадковість нівелювало. Це означає, власне, втрату первісних уявлень про те, що будь-який гість має сакральний вплив на долю господаря та його майбутнє.

Паремії засвідчують деякі негативні аспекти у сценарії гостювання, що стосуються поведінки як господаря, так і гостя. Як ми вже зазначали, згідно з архаїчними уявленнями, господар мав всіляко

годити гостю і різними способами демонструвати свою пошану до нього. Східнослов'янські паремії часто засуджують, приміром, відсутність належної щедрості з боку господаря, його намагання зменшити витрати на прийом гостей: *Званий гость убыточен* [Даль 4, с. 471], *Гость не пришёл, Бог убытка избавил* [Снег., с. 77], *Каков гость, таково ему и угощение* [ПРН 1, 188], *Велика твоя хлеб сол а всьо корочки* [Сим., 213], *Из больших гостей домой хлебать щей* [ПРН 2, 242], *При дороге жить – всех не угостить* [ПРН 2, 241], *Гость милый, та хлеба жаль* [Номис, № 8321]; *У мяне, госьцікі, хлеб пазычаны. – А нам не адоваць* [Фяд. 1, № 1396], *Прасіць прасілі, паднасіць не паднасілі* [Фяд. 1, № 1409], *У гасцях і жук – мяса* [Рап., с. 240], *За вачамі пірагі з білінамі, а як мы прышлі, то і куска хлеба не нашлі* [Фяд. 1, № 1405], *Пачаставаў халоднаю вадюю ды ў стол барадою* [Фяд. 1, № 1403]. З іншого боку, приказки подають виразну негативну оцінку тих гостей, які не знають міри і гостюють у господаря довше, аніж це допустимо згідно з неписаними етичними нормами: *Гость безстуж посидеть любит* [Снег., с. 77], *Бесстыдного гостя пивом из избы не выгонись* [Снег., с. 9], *Бястыднага госьця півам не выгнаць* [Фяд. 1, № 1423], *Бессаромнага госьця скварками з хаты не выпрасіш* [Фяд. 1, № 1426], *Лихий гість і господаря з хати вижене* [Фр. 2, с. 334], *Гостя і рибу чути на третій день* [Пл., с. 66], *Гість до трьох дней* [Номис, № 11924], *Госьць першы дзень – злота, другі дзень – срэбра, а на трэці – медзь і дадому едзь* [Фяд. 1, № 1447]. Пор. також російську діалектну лексему *выгостья* 'лишня, докучливая или засидевшаяся гостья' [Даль 1, с. 289]. Ті самі моральні приписи щодо норм поведінки гостей втілено в деяких українських наративах, зокрема, у збірці М. Номиса подано моралізаторську оповідку під назвою «Різдвяні гості», де зять зі своєю жінкою дістають покарання за те, що, приїхавши в гості на Різдво, засиділись у тестя аж до Стрітіння [Номис, с. 523]. Як зазначає збирач, цю оповідку часто розказували тесті своїм зятям, аби ті вчасно вибирались із гостини.

Важливо відзначити також, що саме негативна оцінка гостя, що стала складовою стереотипу ГІСТЬ у носіїв мовно-культурної свідомості, спричинила розвиток у дієслова *пригостити / угостити* іронічного вторинного значення, що позначає побиття, а також обстріл із вогнепальної зброї; докладно про це див. у нашій статті [Жуйкова 2007].

Висновки. Серед масиву приказок будь-якого народу домінують такі, що регулюють соціальну поведінку і відносини в колективі; в них зафіксовані як «правильні», прийняті соціумом форми поведінки, так і девіантні прояви, що заслуговують на засудження з позиції суспільної норми. Паремії, відбиваючи стан колективних уявлень, в цілому актуальний для часу функціонування приказок, можуть виступати індикаторами змін як у суспільній свідомості, так і в конкретних поведінкових практиках. На прикладі стереотипу ГІСТЬ, який концентровано кодує багатоаспектний динамічний сценарій прийому гостя у домі господаря, ми показали,

що у змісті цього стереотипу відбулись суттєві трансформації. Попри те, що стереотип ГІСТЬ продовжує зберігати базові складники сценарію, такі як загальне позитивне ставлення до гостя, спільне поїдання кращої їжі, пиття кращих напоїв, а також обмін дарами, паремії демонструють чимало важливих змін у осмисленні ролей господаря і гостя. Передусім важливо зазначити, що гість вже перестав інтерпретуватися як посланець вищих сил, як особа, що здатна змінити долю і вплинути на всі важливі аспекти людського життя. Місце центрального сакрального складника у цьому стереотипі посіло чисто прагматичне осмислення прийому гостя у домі господаря: господар має виявляти гостинність до інших, бо така поведінка вигідна для всіх членів колективу, пор. *По гостям гуляй, да и сам ворота растворяй*. Друга важлива зміна у змісті стереотипу стосується кваліфікації гостей, їх оцінювання за шкалою 'бажаність — небажаність', причому незвані гості або ті, що прийшли не в пору (пор. *Пізній гість гірше свині*), отримують різко негативну характеристику, що межує з тими оцінками, які в мовній картині світу мають собаки, свині і представники нечистої сили. У цьому також проявляється прагнення відрегулювати соціальну поведінку і зменшити конфліктність у межах колективу.

Таким чином, гостинність, як її репрезентують українські, білоруські та російські приказки, зафіксовані протягом XVIII—XX ст., слід трак-

тувати не як внутрішню потребу людини, прояв її альтруїзму, а як соціальну необхідність, що регулюється нормами народної етики. У зв'язку з цим доречно виявляти обережність при оцінці гостинності як обов'язкової складової національного характеру росіян, українців та білорусів, що часто трапляється в публіцистичній та науковій літературі, якщо автори нехтують очевидними і вагомими мовними та пареміологічними даними. Заслуговує на повагу розвідка двох білоруських дослідниць, А. Садовської та Г. Латушки, які на основі аналізу великого пареміологічного матеріалу дійшли цілком правильного висновку щодо концепту ГІСТЬ у білоруській картині світу: «Білоруська гостинність ґрунтується на розумному підході та справедливості і на шанобливому ставленні до загальних моральних цінностей. Тому говорити про цілковиту альтруїстичну гостинність білоруса, його безмежну сумирність і толерантність буде недоречним» [Садоўская 2013, с. 175]. З плином часу, в нових умовах, коли різко трансформується уклад життя цілих народів, старі поведінкові норми не тільки видозмінюються, а й втрачають свою актуальність, а отже, і стереотип ГІСТЬ може зазнавати інших, значно глибших деформацій. Для виявлення реального наповнення цього концепту у сучасній мовно-культурній свідомості та його національної специфіки необхідні різноманітні дослідження, і передусім — психолінгвістичні експерименти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жуйкова М.В. Динаміка концепту за мовними даними (зустріч в наївній моделі світу). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць*. Вип. 6. Харків, 2001. С. 14–20.
2. Жуйкова М. Метафора угощення в мовних одиницях со значением военных действий: когнитивный и культурный аспекты. *Славяноведение*. Вип. 6. Москва: Институт славяноведения РАН. 2001. С. 80–89.
3. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: монографія. Луцьк: РРВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. 416 с.
4. Киклевич А. Роль стереотипов в межкультурной коммуникации. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. Olsztyn, 2011. Т. 2. S. 259–283.
5. Мокиенко В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические очерки фразеологии. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс, 1999. 464 с.
6. Садоўская А.Л., Латушка Г.П. Да разумення канцэпту «госць» у беларускай этнакультурная прасторы. *Беларуска-руська-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія: зборнік навук. артыкулаў*. Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2013. С. 172–175.
7. Bartmiński J. O Słowniku stereotypów i symboli ludowych. Słownik stereotypów i symboli ludowych / red. J. Bartmiński. Lublin: UMCS, 1996. Т. 1. Kosmos. S. 9–34.
8. СД – Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И.Толстого. Т. 1. Москва: Международные отношения, 1995. 656 с.
9. Вор. – Воропай О. Українські народні приповідки. Лондон, 1952. 64 с.
10. Даль – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. Москва, 1955.
11. Зінч. – З невичерпної криниці: казки українських Карпат. Записав і упорядкував М. Зінчук. Львів: Каменяр, 1994. 304 с.
12. Ільк. – Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем. Відень, 1841. 124 с.
13. КЛЗ – Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. 389 с.
14. Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 768 с.
15. Пл. – Плав'юк Вол. Приповідки, або українсько-народна філософія. Едмонтон, 1946. 355 с.
16. ППП – Словарь псковских пословиц и поговорок. Сост. В. Мокиенко, Т. Никитина. Санкт-Петербург: Норинт, 2001. 176 с.
17. ПРН – Даль В.И. Пословицы, поговорки и прибаутки русского народа. Сборник в 2 томах. Санкт-Петербург: Литера – «ВИАН», 1997. Т. 1. 413 с. Т. 2. 413 с.
18. Рап. – Рапановіч Я. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі. Мінск: Вышэйшая школа, 1974. 382 с.

19. Сержп. – Сержпатовский А.К. Белорусские пословицы и поговорки, записанные в Мозырском уезде // *Касько У.К. Святло далёкай зоркі*. Мінск, 1997. С. 270–296.
20. Сим. – Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII – XIX ст. Собрал и приготовил к печати Павел Симони. I–II. *Сборник отделения рус. языка и словесности Импер. Акад. наук*. Том LXVI, № 7. Санкт-Петербург, 1899. С. 1–216.
21. Сн. – Снегирев И. Русские народные пословицы и притчи. Москва: Индрик, 1999. 624 с.
22. УПП – Українські прислів'я і приказки / Упор. С. Мишанич, М. Пазяк. Київ: Дніпро, 1984. 391 с.
23. Фр. – Франко І. Галицько-руські народні приповідки. *Етнографічний збірник НТШ*. Т. XVI, в. 1. Львів, 1901. 600 с.
24. Фяд. – Приказки і прымаўкі ў дзвюх кнігах / Рэд. А.С. Фядосік. Мінск: Навука і тэхніка, 1976.
25. Fed. – Federowski Michał. Lud białoruski na Rusi Litewskiej. *Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*. T. IV. Warszawa, 1935. 438 s.

REFERENCES

1. Zhuikova M.V. (2001) Dynamika kontseptu za movnymy danymy (zustrich v naivnii modeli svitu) [Dynamics of the concept according to language data (meeting in the naive model of the world)]. *Linhvistychni doslidzhennia*: zb. Nauk. prats. V. 6. Kharkiv. S. 14–20 [in Ukrainian].
2. Zhuikova M. (2007) Metafora ugoscheniya v yazykovykh yedynitsakh so znacheniyem voyennykh deystviy: kognitivnyy i kulturnyy aspekty [Entertainment Metaphor in language units with military meanings: cognitive and cultural aspect]. *Slavyanovedeniye*. V. 6. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN. S. 80–89 [in Russian].
3. Zhuikova M.V. (2007) Dynamichni protsesy u frazeolohichnii systemi skhidnoslovianskykh mov: monohrafiia [Dynamic processes in the phraseological system of East Slavic languages]. Lutsk: RVV «Vezha» Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. 416 s. [in Ukrainian].
4. Kiklevich A. (2011) Rol stereotipov v mezhkulturnoy kommunikatsii [The role of stereotypes in intercultural communication]. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. Olsztyn. T. 2. S. 259–283 [in Russian].
5. Mokienko V.M. (1999) Obrazyi russkoy rechi: istoriko-etimologicheskie ocherki frazeologii [Images of the Russian speech: Historical and etymological sketches of phraseology]. Sankt-Peterburg: Folio-Press. 464 s. [in Russian].
6. Sadoŭskaya A.L., Latuška H.P. (2013) Da razumiennia kanceptu «hosó» u bielaruskaj etnakulturnaja prastory [To understand the concept of «guest» in the Belorussian ethnocultural space]. *Bielarуска-руська-польське супастаўляльнае movaznaŭstva, litaraturaznaŭstva, kulturnalohija*: zbornik navuk. artykulaŭ. Viciebsk : VDU imia P.M. Mašerava. S. 172–175 [in Belorussian].
7. Bartmiński J. (1996) O Słowniku stereotypów i symboli ludowych [About the Dictionary of stereotypes and folk symbols]. *Słownik stereotypów i symboli ludowych / red. J. Bartmiński*. Lublin: UMCS. T. 1. Kosmos. S. 9–34 [in Polish].
8. SD – Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar v 5-ti tomakh [Slavic antiquities. Ethnolinguistic dictionary] (1995). Pod red. N.I. Tolstogo. T. 1. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. 656 s. [in Russian].
9. Vor. – Voropai O. (1952) Ukrainski narodni pryovidky [Ukrainian folk tales]. London. 64 s. [in Ukrainian].
10. Dal – Dal V.I. (1955) Tolkoviy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language]. V 4-kh t. Moskva [in Russian].
11. Zinch. – Z nevycherpnoi krynytsi: kazky ukrainskykh Karpat (1994) [From an inexhaustible well. Tales of the Ukrainian Carpathians]. Zapysav i uporiadkuvav M. Zinchuk. Lviv: Kameniar. 304 s. [in Ukrainian].
12. Ilk – Halytski pryovidky i zahadky, zibrani Hryhoriiem Ilkevychem (1841) [Galician proverbs and riddles collected by Grigory Ilkevich]. Viden. 124 s. [in Ukrainian].
13. KIZ – Klymentii Zinoviiv (1971). Virshi. Prypovisti pospolyti [Poems. Folk proverbs]. Kyiv: Naukova dumka. 389 s. [in Ukrainian].
14. Nomys – Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe (1993) [Ukrainian proverbs, sayings etc]. Uklav M. Nomys. Kyiv: Lybid, 1993. 768 s. [in Ukrainian].
15. PL – Plaviuk Vol. (1946) Prypovidky, abo ukrainsko-narodnia filosofii (Proverbs, or Ukrainian-folk philosophy). Edmonton. 355 s. [in Ukrainian].
16. PPP – Slovar pskovskikh poslovits i pogovorok (2001) [Dictionary of Saying and Proverbs of Pskov]. Sost. V. Mokiienko, T. Nikitina. Sankt-Peterburg: Norint. 176 s. [in Russian].
17. PRN – Dal V.I. Poslovitsy, pogovorki i pribautki russkogo naroda (1997) [Proverbs of the Russian people: A collection of proverbs, sayings, expressions sobriquets, tongue twisters nonsense, riddles, folk wisdom and the like]. Sbornik v 2 tomakh. Sankt-Peterburg: Litera – «VIAN». T. 1. 413 s. T. 2. 413 s. [in Russian].
18. Rap. – Rapanovič J. (1974) Bielaruskij prykazki, prymaŭki i zahadki [Belarusian proverbs, sayings and riddles]. Minsk: Vyššejšaja škola. 382 s. [in Belorussian].
19. Serzhp. – Serzhpudovskiy A.K. (1997) Belorusskiye poslovitsy i pogovorki, zapisannyye v Mozyrskom uyezde [Belorussian proverbs and sayings recorded in Mozyr county]. *Kasko U.K. Svyatlo dalokay zorki*. Minsk. S. 270–296 [in Belorussian].
20. Sim. – Starinnye sborniki russkikh poslovits, pogovorok, zagadok i proch. XVII – XIX st. Sobral i

prigotovil k pechatu Pavel Simoni. I-II (1899) [Vintage collections of Russian proverbs, riddles and other XVII – XIX centuries]. *Sbornik otdeleniya rus. yazyka i slovesnosti Imper. Akad. Nauk.* Tom LXVI, № 7. Sankt-Peterburg. S. 1–216 [in Russian].

21. Sn. – Snegirev I. (1999) *Russkie narodnyie poslovietsy i pritchi* [Russian folk proverbs and parables]. Moskva: Indrik. 624 s. [in Russian].

22. UPP – *Ukrainski pryslivia i prykazky* (1984) [Ukrainian proverbs and sayings] / Upor. S. Myshanych, M. Paziak. Kyiv: Dnipro. 391 s. [in Ukrainian].

23. Fr. – Franko I. (1901) *Halytsko-ruski narodni prypovidky* [Galician-Ruthenian Folk Exordiums]. *Etnohrafichnyi zbirnyk NTSh.* T. XVI, v. 1. Lviv. 600 c. [in Ukrainian].

24. Fiad. – *Prykazki i prymaŭki ŭ dzviuch knihach* (1976) [Proverbs and sayings in two books] / Red. A.S. Fiadosik. Minsk: Navuka i technika [in Belorussian].

25. Fed. – Federowski Michał (1935). *Lud białoruski na Rusi Litewskij. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905.* T. IV. Warszawa. 438 s. [in Polish].

**BOH DAV SVIATO, A CHORT HOSTI: PAREMIA AS AN INDICATOR
OF THE DYNAMICS OF THE ARCHAIC STEREOTYPE 'HIST'/GUEST
(ON THE MATERIAL OF EASTERN SLAVIC PROVERBS)**

Abstract. Stereotype as a special kind of cultural concepts preserve and transmit cultural memory of an ethnic community. All the so-called archaic concepts (mythologems) belong to the stereotypes, because they have a collective character, conventional nature, determine the features of people's understanding of a particular object, situation, relationship, social roles, actions, and so on. Analyzing the concepts of traditional culture, it is important to realize that in them, along with a fairly well-established dominant part, there is an area, opened to change. The analysis of proverbs allows to reveal transformations of a stereotype and in some places to establish relative chronology for various conceptual zones.

The relevance of the research is due to the need to identify and describe the transformations that have undergone stereotypes over time. The aim of this study is to identify the changes that the stereotype HIST'/GUEST has undergone among the native speakers of Ukrainian, Belarusian and Russian language consciousness. Indicators of conceptual changes are the East Slavic paremias, recorded during the eighteenth – nineteenth centuries. The tasks of this article are to identify correlations between paremias and different conceptual areas of the stereotype HIST/GUEST, to identify different levels of content that form this stereotype. This research suggests that the archaic features inherent in this mythology have ceased to be dominant; new features have emerged in the stereotype that indicate that the community is trying to control the appearance and reception of guests. Important changes in the understanding of the stereotype HIST'/GUEST include the appearance of evaluation parameters (mostly in the negative evaluation zone), which affect the behavior of both the host and the guest.

Thus, the analysis of East Slavic paremias allows us to draw a reasonable conclusion about the dynamic nature of the stereotype HIST'/GUEST and changes in the linguistic picture of the world in general.

Keywords: cognitology, linguistic picture of the world, stereotype, traditional culture, mythology, dynamics of concept, proverb, social relations.

© Жуйкова М., 2020 р.

Маргарита Жуйкова, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-0396-8458>

Marharyta Zhuikova – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Language Department, Lesya Ukrainka Eastern European National University; Lutsk, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-0396-8458>